

Wittgenstein a pravidla našich jazykových her

Jaroslav Peregrin*

FLÚ AV ČR & FF UK, Praha

<http://jarda.peregrin.cz>

Abstrakt. Když se řekne Ludwig Wittgenstein, vybaví se člověku, který to jméno už někdy slyšel, nejspíše termín *jazyková hra*. Tento termín si Wittgenstein vybral, aby se v rámci své pozdní filosofie distancoval od určitého druhu názorů na jazyk (druhu, kterého byly i jeho vlastní ranější filosofické názory). Chtěl jeho pomocí zdůraznit různorodost lidských aktivit, které se opírají o jazyk. Avšak ač to Wittgenstein úplně explicitně neříká, zdá se mi že je tu něco podstatného, co je podle něj pro jazykové hry charakteristické, a to je role *pravidel* v rámci jejich konstituce. Tomu napovídá rozsah pozornosti, kterou Wittgenstein věnuje fenoménu pravidla ve *Filosofických zkoumáních*. Podle mne tedy můžeme říci, že jazyková hra je v typickém případě hrou - více či méně - 'řízenou' pravidly. Způsob, jakým se jazyková hra 'řídí' pravidly, se však v některých zásadních ohledech liší od způsobu, jakým se pravidly řídí hry, ke kterým občas naše jazykové hry přirovnáváme (šachy, fotbal ap.) Pravidla jazykových her jsou implicitní, vágní a do jisté míry otevřená. Přitom pravidla hry nám obvykle otevírají nějaký nový prostor - a v případě jazykových her je to prostor, kterému se dá říkat *prostor smysluplnosti*. Myslím ovšem, že skutečnou roli pravidel v rámci jazykových her Wittgenstein v rámci *Filosofických zkoumáních* trochu zamlžuje; a cílem tohoto textu bude ji vyjasnit.

Pravidla I: Wittgenstein

Když se řekne Ludwig Wittgenstein, vybaví se většině lidí, kteří to jméno někdy slyšeli, nejspíše termín *jazyková hra*. Tento termín si Wittgenstein vybral, aby se v rámci své pozdní filosofie distancoval od určitého druhu názorů na jazyk (druhu, kterého byly i jeho vlastní ranější filosofické názory). Jeho pomocí chtěl zdůraznit různorodost lidských aktivit, které se opírají o jazyk a nesmyslnost své vlastní ranější představy, že "jazyk funguje vždy jenom jedním způsobem, slouží vždy jedinému účelu: přenášet myšlenky - ať už jsou to myšlenky o domech, bolestech, dobru a zlu, nebo o čemkoli jiném" (1953, §304). Z tohoto důvodu je, jak jsem poznamenal na jiném místě¹ tento termín také vděčným tématem pro všechny ty, kteří ve filosofii vzývají *pluralismus*.

* Práce na tomto textu byla podpořena grantem GA ČR č. 401/07/0904.

¹ Viz Peregrin (2002). Obecněji jsem o Wittgensteinových názorech pojednal v příslušné kapitoly své knihy o analytické filosofii (viz Peregrin, 2005).

Mně se ovšem zdá, že chápat pozdního Wittgensteina jako především věrozvěsta plurality a různorodosti je zjednodušení na hranici karikatury. Od podtržení různorodosti je jenom krůček k různým formám relativismu (jak dobře vidíme třeba na případě J.-F. Lyotarda, 1979, který se Wittgensteina vehementně dovolává) - a relativismus určitě není nic, co by bylo Wittgensteinovi blízkého. Jeho cílem je realismus (který by ovšem nebyl takovým druhem empirismu, na jaký přísahali někteří Wittgensteinovi současníci - viz Wittgenstein, 1956, s. 325)².

Wittgenstein si termín *jazyková hra* zvolil především proto, že podle něj neexistuje nic, co by všechny ty věci, které nazýváme *hrami*, zřejmě sdílely. (Například všechny věci, kterým říkáme *věšák*, sdílejí to, že se na ně dá nebo má dát něco věšet - ale v případě her podle Wittgensteina nic takového neexistuje.) To samozřejmě neznamená, že bychom tímto termínem mohli nazvat naprosto cokoli - v takovém případě by byl prostě bezobsažný. Jde o to, že termín "hra" vlastně jenom vykazuje hypertrofovanější podobu toho, co je více či méně vlastní většině našich empirických termínů. Vezměme například termín "oko". Pod tento termín primárně spadají oči lidí a jim blízkých živočichů. Sekundárně se pod něj však podřazují různé věci, které jsou s lidskýma očima *v různých ohledech* příbuzné - například které mají příbuznou funkci (senzor nějakého robota) či podobný vzhled (kresba na peří páva). Vzhledem k tomu, že takové rozšiřování se i iteruje, je výsledkem to, že termín "oko" můžeme aplikovat na určitou síť věcí, kterým je společné jedině to, že jsou nějak vzdáleně příbuzné onomu prototypickému centru. (My máme tuto komplikaci obvykle za neutralizovanou tím, že říkáme, že v případě onoho centra jde o *doslovný* význam a v těch dalších případech o významy *metaforické*, avšak hranice mezi doslovností a metaforičností je notoricky nejasná.) A v případě některých termínů, mezi něž patří i "hra", se i ono centrum natolik rozplyzává, že zbývají jenom lokální pojítka.

Ač to ale Wittgenstein explicitně neříká, podle mě je tu přesto něco podstatného, co je podle něj charakteristické pro jazykové hry, a to je role *pravidel* v rámci těchto her. Tomu odpovídá rozsah pozornosti, kterou Wittgenstein věnuje fenoménu pravidla ve *Filosofických zkoumáních*. Já se zde chci pokusit Wittgensteinovy poněkud různorodé poznámky na téma *pravidla* domyslet do trochu souvislejšího výkladu. Ale protože takovým domyšlením možná Wittgensteina trochu znásilňuji (není pochyb o tom, že jemu samotnému by bylo *jakékoli* domyšlení proti mysli), podívejme se nejprve na to, co přesně on sám na téma pravidla ve *Zkoumáních* říká; a potom na to, jak toto wittgensteinovské téma domýšlí filosof, který svým výkladem Wittgensteinových názorů na řízení se pravidly rozpoutal bouřlivou a dodnes nekončící diskusi.

Co tedy sám Wittgenstein o pravidlech ve své knize říká? Nejprve nás upozorňuje na to, že role pravidel v rámci her může být velice různorodá³:

² Viz též Diamond (1994).

³ Všechny uvedené pasáže jsou, pokud není uvedeno jinak, z *Filosofických zkoumáních*. Překlady jsou mé vlastní.

54. Mysleme ale na to, v jakých případech říkáme, že se nějaká hra hraje podle určitého pravidla!

Pravidlo může být pomůckou při vyučování této hře. Ten, kdo se učí, se ho dozvídá a procvičuje se v něm. - Nebo je náčiním hry samotné. - Nebo: Pravidlo se nepoužívá ani při vyučování, ani při samotné hře; je ale uvedeno v seznamu jejích pravidel. Člověk se této hře učí tak, že se dívá, jak ji hrají ostatní. Říkáme však, že se hraje podle takových a takových pravidel, protože pozorovatel je může z praxe této hry vyčíst, - jako přírodní zákon, kterým se hraní řídí. - Jak ale ten pozorovatel v tomto případě odliší chybu hrajícího od správného hraní? - Pro to lze najít vodítka v chování hráčů. Mysleme na charakteristické chování těch, kteří opravují přeteknutí. Poznat, že to někdo dělá, by bylo možné, i kdybychom nerozuměli jeho jazyku.

Z toho, co tady Wittgenstein říká, je, zdá se mi, podstatných několik věcí, Zaprvé, pravidla mohou být nejenom explicitní, vyjádřená, ale i jenom implicitní, taková, která nikdo neformuloval, ale ona se přesto zračí v praxi těch, kdo příslušnou hru hrají. Vyčíst z praxe pravidla ale nemůže být totéž jako jenom vyčíst pravidelnosti - neboť hráči mohou například pravidelně pravidla porušovat. Porušení pravidel se ale podle Wittgensteina pozná podle toho, že k němu ostatní hráči zaujímají určitý zřetelný druh postoje. Hrát hru podle pravidel tedy znamená nejenom vykazovat chování více či méně odpovídající tomu, co stanovují pravidla, ale také zaujímat určité druhy 'kritických' postojů k tomu, co dělají ostatní.

Myslím, že to, o co tady Wittgensteinovi jde, se ještě lépe osvětluje o něco dále ve *Zkoumáních*:

80. ... F.P. Ramsey jednou v rozhovoru se mnou zdůraznil, že logika je 'normativní věda'. Co přesně měl přitom na mysli, nevím; nepochybně to ale úzce souviselo s tím, co mne napadlo až později: že totiž ve filosofii často užití slov *přirovnáváme* k hrám, ke kalkulům s pevnými pravidly, avšak nemůžeme říci, že kdo užívá jazyk, *musí* nějakou takovou hru hrát. - Řekne-li se však, že se naše jazykové vyjádření takovému kalkulu jenom blíží, pak se tím okamžitě dostáváme na hranu nedorozumění. Protože tak to může vypadat, jako bychom v logice hovořili o nějakém ideálním jazyce. Jako by naše logika byla logikou, aby se tak řeklo, pro vzduchoprázdný prostor. - Logika však přece o jazyku - a potažmo o myšlení - nepojednává v tom smyslu jako přírodní vědy o nějakém přírodním úkazu; dá se nanejvýše říci, že konstruujeme ideální jazyky. Avšak tady by bylo slovo "ideální" zavádějící, protože to zní tak, jako by tyto jazyky byly lepší, úplnější než náš přirozený jazyk; a jako by se čekalo na logika, aby lidem konečně ukázal, jak vypadá správná věta.

81. Tohle všechno se však může vyjevit ve správném světle až tehdy, když si člověk udělá větší jasno o pojmech porozumění, mínění a myšlení. Protože pak se také vyjasní, co nás může svádět (a mne také svedlo) k tomu, abychom si mysleli, že kdo vysloví nějakou větu a tuto větu také míní nebo jí rozumí, tím provozuje nějaký kalkul podle určitých pravidel.

Domnívám se, že tady Wittgenstein ukazuje, do jaké míry podle něj dává smysl říci, že jazyk je něčím jako kalkulem, a řídí se tedy v nějakém smyslu pravidly. Jazyk můžeme vidět jako kalkul tehdy, když ho *idealizujeme*: to jest když si představíme, že pravidla, která stojí v základě jeho her, jsou explicitní, přesná a univerzální. Nic z toho ovšem tato pravidla ve skutečnosti nejsou - jsou vágní, nepokrývají všechny možné případy a především jsou implicitní. A mluvíme-li tedy o *idealizaci*, v žádném případě to nelze číst jako *odstranění nedokonalostí*. V tomto smyslu idealizovaná forma jazyka, jakou je třeba nějaký logický kalkul, je idealizovaná tak, jako je idealizovaný dřevěný model zaoceánského parníku - ten je idealizovaný jistě nikoli v tom smyslu, že by byl dokonalejší či použitelnější než skutečná loď, ale v tom, že je v něm pominuta spousta složitostí té skutečné lodi a tím nám dovoluje názorně vidět, co je na té lodi z hlediska její funkčnosti podstatné.

Jsou-li ale pravidla našich jazykových her, na rozdíl od pravidel šachu či od pravidel logického kalkulu, jenom více či méně implicitní, pak je třeba zodpovědět otázku, co to vlastně znamená řídit se implicitním pravidlem. (Není to vlastně protimluv?) Už jsme viděli, že Wittgenstein se nedomnívá, že by to činnost *řídící se pravidly* redukovalo na činnost pouze *pravidelnou* - když už nic jiného, pak u té druhé je tu, na rozdíl od té první, rozdíl mezi pravidelnostmi danými řízením se pravidly a pravidelným porušováním pravidel.

Wittgenstein na toto téma dále říká:

82. Čemu říkám 'pravidla, podle kterých postupuje'? - Hypotéze, která nejspokojivěji popisuje jeho užívání slov, které pozorujeme; nebo pravidlu, které při používání znaků vybírá; nebo tomu, které nám udává jako odpověď, když se ho po jeho pravidle ptáme? Co když nám ale pozorování nedovolí jasně rozpoznat žádné pravidlo, a žádné nevynese na světlo ani ta otázka? - Dal mi totiž sice na mou otázku, co rozumí výrazem "N", vysvětlení, byl však ochoten toto vysvětlení odvolat nebo pozměnit. - Jak mám tedy určit pravidlo, podle kterého hraje? Nezná ho ani on sám. - Nebo správněji: Co tady má ještě vůbec má výraz "Pravidlo, podle kterého postupuje" vypovídat?

Není-li tedy pravidlo součástí hry v explicitní podobě nějakého předpisu, co to vůbec znamená říkat, že se hraje podle něj? Dává to vůbec nějaký smysl? Myslím, že tady si musíme připomenout, že mnoho našich her a jiných činností se fakticky řídí "nepsanými pravidly". Co to znamená? Znamená to, že ač jsme ta pravidla nikdy neformulovali, vidíme, kdy je někdo poruší, a podle toho jsme schopni s ním jednat. Taková pravidla tedy přímo nekopírují pravidelnosti lidského chování (pravidlo může existovat, i když fakticky neexistuje příslušná pravidelnost chování, tj. když se jím mnoho lidí neřídí), jsou dána 'kritickými' postoji k těm, kdo ho porušují.

Avšak jsou-li pravidla "nepsaná", mohou být skutečnými pravidly v tom smyslu, že stanovují, co je správné za každé situace, včetně takových situací, které dosud nikdy nenastaly? Nebylo by potřeba další pravidlo, které by stanovovalo, jak to původní aplikovat v nových situacích? Wittgenstein poukazuje na to, že pravidlo, které by mělo v každé situaci jednoznačně stanovit, co je správné, by vyžadovalo další pravidlo, které by stanovovalo, kdy a jak se má to první správně použít, což by vedlo k nekonečnému regresu:

84. Řekl jsem o užívání slova: není úplně vymezeno pravidly. Jak ale vypadá hra, která je úplně vymezena pravidly? Jejíž pravidla nepřipouštějí vznik žádné pochybnosti; ucpávají před ní jakoukoli skulinu. - Nemohli bychom si představit nějaké pravidlo, které řídí používání tohoto pravidla? A odstraňuje pochybnost, která se týká tohoto pravidla, a tak dále? To ale neznamená, že pochybujeme proto, že si můžeme nějakou pochybnost představit. Můžu si docela dobře představit, že někdo pokaždé, když otevírá dveře svého domu, pochybuje, jestli se za nimi neotevřela propast, a ujistí se o tom, když těmi dveřmi prochází (...) - to ale přeci není důvod, abych v téže situaci pochyboval i já.

85. Pravidlo tu stojí jako ukazatel cesty. - Neopouští žádnou pochybnost o cestě, kterou se mám dát? Ukazuje, jakým směrem mám jít, když ho mím; zda se mám dát ulicí nebo polní cestou nebo přes pole? Kde ale stojí, v jakém smyslu se jím mám řídit, ve smyslu jeho zašpičaceného konce, či (například) opačně? A kdyby tu namísto ukazatele byl uzavřený řetězec ukazatelů, nebo kdyby tu byly takové křídové značky na zemi - lze je vykládat jenom jedním způsobem? - Mohu tedy říci, že ukazatel cesty přece jenom nepřipouští žádnou pochybnost. Nebo víceméně: někdy nějakou pochybnost připouští, někdy ne. A to už není žádný filosofický výrok, ale výrok o zkušenosti

Zde se Wittgenstein mimo jiné pokouší zpochybnit představu, že "skutečné" pravidlo musí být explicitní, zapsané. Zapsané pravidlo je totiž věc nějakých symbolů (ať už je to písmo nějakého jazyka či značka v rámci nějakého konvenčního systému), a takové symboly je třeba správně interpretovat - to jest abychom takové pravidlo mohli správně použít, potřebujeme znát pravidlo, jak ho správně interpretovat. A to zjevně vede k nekonečnému regresu.

Wittgenstein se proto domnívá, že ta nejzákladnější pravidla, kterými se řídíme, zejména ta nejzákladnější pravidla našich jazykových her, nemohou explicitní být - musejí spočívat v naší schopnosti určitým způsobem jednat a nepochybovat o tom, že tak je to správně.

217. ... Jestliže jsem vyčerpал odůvodnění, pak jsem narazil na tvrdou skálu a můj rýč se zakřivil. Jsem tak náchylný říci: "Právě takhle jednám." ...

219. ... Řídím-li se pravidlem, nerozhoduji se. Pravidlem se řídím slepě.

Nicméně to, že se někdo řídí pravidlem, je podle Wittgensteina současně *faktem* v tom smyslu, že k tomu, že se někdo řídí pravidlem, nestačí, aby si jenom *myslel*, že se jím řídí. A to podle Wittgensteina může zajistit jedině kontext společenských struktur - jedině druzí, participující na příslušné společenské praxi, mě mohou usvědčit z toho, že si sice myslím, že se řídím nějakým pravidlem, ale ve skutečnosti se jím neřídím:

202. Proto je 'řídít se pravidlem' praxe. A být přesvědčen, že se řídím pravidlem, není totéž jako se pravidlem skutečně řídit. Proto se také člověk nemůže řídit 'privatim',

neboť jinak by bylo přesvědčení, že se řídím pravidlem totéž, jako řízení se pravidlem. ...

Naše jazykové hry jsou tedy svou podstatou veřejnou, společenskou záležitostí - pravidla, která se jimi proplétají, existují, podobně jako třeba pravidla šachu nebo fotbalu, především ve formě společenských institucí:

199. Není možné, aby se pravidlem řídil jeden člověk jednou jedinkrát. Není možné, aby se jenom jednou jedinkrát učinilo sdělení, vydal příkaz, nebo došlo k porozumění etc. - Řídit se pravidlem, něco sdělit, vydat rozkaz, hrát šachovou partii, to jsou zvyklosti (praktiky, instituce).

Rozumět větě znamená rozumět jazyku. Rozumět jazyku znamená ovládat techniku.

A filosofické problémy podle Wittgensteina vznikají právě proto, že jsme vnořeni do pravidel našeho jazyka, aniž si to dobře uvědomujeme. To, co potřebujeme, je tedy vytáhnout tato pravidla na denní světlo, to jest prohlédnout jazyk jako pravidly konstituovanou instituci, nikoli nepodobnou šachu nebo fotbalu, a získat nadhled nad jejím fungováním:

108. ... Hovoříme o jazyce jako o prostorovém a časovém jevu, nikoli o nějakém nesmyslu mimo čas a prostor. O jev se ale člověk může zajímat různým způsobem. My o něm však hovoříme jako o figurkách šachové hry, tak, že pro něj udáváme pravidla hry, namísto abychom popisovali jeho fyzikální vlastnosti.

Otázka "Co je to vlastně slovo?" je analogická otázce "Co je šachová figurka?" ...

125. ... Základní skutečností tady je: ustanovíme pravidla, určitou techniku, pro nějakou hru, a ono to poté, když se těmito pravidly řídíme, nejde tak, jak jsme předpokládali. Že jsme se tedy do svých vlastních pravidel jakoby zapletli. Toto zapletení do našich pravidel je to, čemu chceme rozumět, nad čím chceme získat nadhled.

Wittgenstein se také podrobně zabývá tím, jak si někdo může nějaké pravidlo osvojit. To se pokouší osvětlit tak, že pojednává o velice jednoduchém případě, kdy se člověk pravidlu učí: někdo přihlíží tomu, jak vzniká posloupnost čísel a hledá v ní nějakou zákonitost, nějaké pravidlo, podle které je tvořena; a jakmile to pravidlo zjistí (nebo získá pocit, že ho zjistil), je schopen podle něj nadále pokračovat:

151. Představme si tento případ: A píše řady čísel; B přihlíží a snaží se v té posloupnosti čísel najít nějakou zákonitost. Když se mu to podaří, zvolá: "Teď dokážu pokračovat!"

Mám pocit, že je to právě tento jednoduchý případ, kterému se Wittgenstein ve *Zkoumáních* podrobně věnuje a který se stal prominentní v následných diskusích (o nichž budeme hovořit v následujícím oddíle), co v očích mnoha Wittgensteinových čtenářů roli pravidel v rámci jazykových her totálně zatemnilo. V tomto případě jde totiž o pravidlo, které nám jednoznačně předepisuje, co dělat, jaké následující číslo k existující posloupnosti přidat, což

nás může vést k mylnému závěru, že má-li jazyková hra pravidla, pak v ní není prostor pro žádnou spontánnost či 'svobodu projevu'. Ale k tomu se ještě vrátím.

Pravidla II: Kripkenstein

Debatu o řízení se pravidly u Wittgensteina dramatickým způsobem rozvířil Saul Kripke svou knihou *Wittgenstein o pravidlech a soukromém jazyce* (1982). Míra adekvátnosti, s jakou Kripke reprodukuje Wittgensteinovy názory, se ovšem stala předmětem rozsáhlé následné diskuse, v níž mnozí diskutující o této adekvátnosti vyjádřili značnou pochybnost; a Donald Davidson proto začal o onom Wittgensteinovi, za kterého mluví Kripke, hovořit s lehkým nádechem ironie jako o *Kripkensteinovi*.

Kripke ve své knize formuluje dilema, před které nás Wittgensteinova analýza staví, za pomoci následujícího příkladu. Vzpomeňme si, jak jsme se ve škole učili sčítat (to jest jak jsme se učili, jakou operaci vyjadřuje symbol '+'). Byla nám předložena celá řada příkladů a my jsme v nějakém okamžiku pochopili pravidlo, o které jde, a od té doby už jsme byli schopni sčítat sami, a to samozřejmě i čísla, jejichž součet jsme nikdy předtím neviděli. Kripke nyní říká: představme si operaci, které můžeme říkat *pasčítání* a která se se sčítáním shoduje pro všechna 'malá' čísla (a tak i pro všechny případy, se kterými máme šanci se setkat ve škole), ale liší se od něj pro čísla 'velká' (například *pasoučet* dvou čísel, z nichž je alespoň jedno větší než sto miliónů, je o jedničku větší než jejich součet). Jak víme, že to, co jsme se ve škole učili, bylo sčítání, a nikoli pasčítání?

Obecněji řečeno, všechny příklady použití symbolu '+', se kterými jsme se ve škole setkali, by platily nejenom v případě, že tento symbol vyjadřuje sčítání, ale i v případě, že by vyjadřoval mnoho jiných operací takového druhu, jako je pasčítání. Přesto by nikdo jistě neváhal říci, že udat výsledek součtu $100\,000\,000 + 1$ jako $100\,000\,001$ je *správně*, zatímco udat ho jako $100\,000\,002$ je *špatně*. Avšak kdyby symbol '+' vyjadřoval pasčítání, bylo by to zřejmě přesně naopak. A zdá se, že dozvědět se, zda '+' vyjadřuje sčítání či pasčítání, jsme neměli šanci.

Námitkou by mohlo být, že pasčítání, jak jsme ho zavedli, je odvozené od sčítání a nemůže ho tedy nahradit. My jsme však pasčítání vymezili pomocí sčítání jenom proto, že předpokládáme, že sčítání každý zná. Kdyby se naopak muselo předpokládat, že každý zná pasčítání, vysvětlovali bychom sčítání pomocí něj (tak, že sčítání se shoduje s pasčítáním pro všechna čísla menší než sto miliónů, zatímco součet dvou čísel, z nichž alespoň jedno je větší než sto miliónů, je o jedničku menší než jejich pasoučet). Faktem se sice zdá být, že každý z nás primárně ovládá sčítání, a nikoli pasčítání, avšak je to právě tento fakt, na jehož záhadnost Kripke poukazuje, a my ho tedy nemůžeme prostě přijmout jako neproblematické východisko.

Fakt, že Wittgenstein uvažuje o posloupnostech čísel a Kripke o sčítání, může svádět k domněnce, že problémy, o které zde jde, jsou specifické matematice či počítání, a z hlediska běžného jazyka tedy vlastně nejsou příliš podstatné. Tak tomu ale není - důvodem použití matematických příkladů je pouze to, že jsou nejnázornější; jevy o které jde, se netýkají nijak výlučně jich.

Abychom to nahlédli, všimněme si jiného příkladu, se kterým přišel (dávno před Kripkem) Nelson Goodman (1955). Tento příklad bychom z toho Kripkova dostali, kdybychom do něj namísto příkladů sčítání, se kterými jsme se setkali ve škole, dosadili příklady zelených věcí, které nám rodiče ukazovali, když nás učili význam slova 'zelený', namísto *sčítání* standardní pojem *zelenosti*, který české slovo 'zelený' vyjadřuje, a namísto *pasčítání* pojem *modrlenosti*, který Goodman definuje následujícím způsobem: něco je modrlené, jestliže to buď prohlížíme před daným okamžikem t a je to zelené, nebo to prohlížíme po okamžiku t a je to modré. Dosadíme-li si za t nějaký čas v budoucnosti, například 1. 1. 2020, bude tomu tak, že dosud byla jakákoli věc zelená právě tehdy, když byla modrlená. Rozdíl se projeví nejdříve v roce 2020. Kripkův problém se takto transformuje v (nematematický) problém toho, jak jsme si se slovem 'zelený' dokázali všichni spojit pojem zelenosti, a nikoli pojem modrlenosti nebo nějaký jemu podobný.

Výše jsme konstatovali, že se nezdá být důvod říkat, že pojem sčítání je *jednodušší* než pojem pasčítání v tom smyslu, že by ten druhý byl redukovatelný na ten první, ale nikoli naopak. Úvahy o pojmech zelenosti a modrlenosti nás teď ale mohou vést k závěru, že některé pojmy by mohly být jednodušší než jiné prostě v tom smyslu, že jsou pro člověka nějak *přirozenější* než jiné - pojem zelenosti se rozhodně nějak přirozenější než pojem modrlenosti zdá být. Možná jde o nějakou záležitost lidské (neuro)fyziologie, možná jsou pojem zelenosti a operace sčítání pro člověka z hlediska *makeupu* jeho mozku nějak stravitelné, zatímco pojem modrlenosti a operace pasčítání a jim podobné nikoli. Učit se významu slov '+' či 'zelený' tak stačí jenom do okamžiku, kdy se pomocí příkladů vyloučí všechny alternativní *stravitelné* pojmy, a k tomu může třeba stačit i *velmi omezený* počet příkladů. Zda dává takový pojem stravitelnosti skutečně nějaký empiricky podložený význam, nám za současného stavu poznání neurofyziologové či kognitivní vědci asi nejsou schopni říci, cesta k možné jasné odpovědi se tady však zřejmě otevírá.

Kripkovsko-goodmanovský problém je však naneštěstí hlubší: nejde jenom o to, jak to, že všichni *fakticky* užíváme '+' či 'zelený' stejným způsobem i v případech, se kterými jsme se dosud nesetkali, ale že je určité jejich užívání *správné*. Ono tomu totiž ve skutečnosti vlastně není tak, že bychom tyto dva výrazy používali všichni stejně, že bychom například v případě příkladů sčítání všichni vždy dospívali ke stejným výsledkům - je to tak, že fakticky můžeme při řešení jednoho příkladu dosáhnout, a někdy také dosahujeme, výsledků různých, nicméně o všech až na jediný pak říkáme, že jsou *chybné*.

Opět se samozřejmě nabízí řešení: správné je to, co dělá velká většina, a chybné jsou odchylky od této většiny. To je však problematické: intuitivně se zdá, že na faktu, že správný výsledek součtu $1+1$ je 2, nemůže nic změnit ani fakt, že všichni lidé začnou pod vlivem nějaké mutace najednou říkat, že je to 3. Zdá se být nepochybné, že někdy může dělat chybu i většina (nebo někdy třeba i úplně všichni); takže *definovat* chybu jako to, co dělá jenom menšina, se nezdá být stravitelné.

Kripkova kniha, ve které její autor tyto otázky jasně formuluje a ve které pak prohlašuje, že Wittgenstein je vlastně novodobým druhem skeptika, který poukazuje na to, že nic takového jako význam vlastně nemůže existovat, vyvolala bouřlivý ohlas a do různých směrů se rozbíhající diskuse. (Příkladem reakce na Kripkovu knihu, které předkládá velice odlišný

pohled na danou problematiku, je kniha wittgensteinovských badatelů Bakera a Hackera, 1984.)⁴

Pravidla III: Per'gr'nstein

Vraťme se nyní k tomu, co Wittgenstein o jazykových hrách říká ve *Zkoumáních*; rád bych se teď pustil do onoho domýšlení toho, co Wittgenstein o pravidlech říká, které jsem sliboval na začátku. Samozřejmě, že nemohu vkládat Wittgensteinovi do úst něco, co sám neřekl, takže ač si myslím, že moje domýšlení je plně v duchu jeho intencí, čtenář necht' si je vědom toho, že tam, kde opouštím pevnou půdu textové evidence, k němu už nemusí promlouvat skutečný Wittgenstein, ale jenom jeho obraz v mých představách - řekněme, ehm, *Per'gr'nstein*.

Říkáme-li, že jazyková hra je *řízená* pravidly, může nám vytanout na mysli hra jako šachy a její pravidla. To je ostatně přirovnání, které, jak jsme viděli, sám Wittgenstein (stejně tak jako mnoho filosofů a jazykovědců před ním) používá. Toto přirovnání ale nefunguje v tom smyslu, že by měly naše jazykové hry tak jednoznačná a zejména explicitně stanovená pravidla, jako je mají šachy. Nevím-li si rady s tím, zda je v šachu nějaký tah přípustný, prostě otevřu knížku s nadpisem *Pravidla šachu* a tam si to vyhledám. Nic takového samozřejmě nepřipadá v úvahu v případě jazykových her. Avšak v případě jazyka by taková explicitnost vedla, jak na to poukázal Wittgenstein, k nekonečnému regresu.

Díky čemu jsme si schopni to, co je v *Pravidlech šachu* napsáno, přečíst? Vždyť tam jsou jenom jakési značky! Jak víme, co *znamenají*? Zřejmě to víme proto, že známe *pravidla* pro jejich interpretaci. Takže pravidla šachu mohou být explicitní, to jest mohou být zapsána, jedině díky tomu, že tu jsou jiná pravidla, která nám ten zápis dovolí dešifrovat. Tato jiná pravidla by opět mohla být explicitní, ale pak bychom potřebovali zase jiná pravidla, abychom dokázali dešifrovat ten *jejich* zápis. A kdyby měla být explicitní všechna pravidla, vedlo by to zřejmě k nekonečnému regresu.

Tohle vede k zásadní důležitosti rozlišení mezi *pravidlem jako takovým* a nějakým explicitním *vyjádřením* tohoto pravidla. V běžné řeči totiž termínem "pravidlo" často rozumíme to druhé - nějaký výrok, formuli, či sadu pokynů. My však teď vidíme, že je třeba uvažovat o pravidlech, která vyjádřena nejsou; takže termín "pravidlo" budeme rezervovat, pro to první, to jest nikoli pro výrok, formuli, či sadu pokynů, ale pro to, co je takovým výrokem, formulí či sadou pokynů vyjadřováno.

Zavedeme-li tuto terminologii, pak můžeme konstatovat, že Wittgensteinův argument pro to, že alespoň nejzákladnější pravidla musejí být implicitní, se opírá o fakt, že k tomu, abychom se dostali od vyjádření k pravidlu, které toto vyjádření (výrok, formule, ...) vyjadřuje, potřebujeme toto vyjádření *interpretovat*, a interpretace se musí řídit nějakými pravidly. Je totiž zřejmé, že totéž vyjádření (například věta přirozeného jazyka) může vyjadřovat různá

⁴ České překlady několika příspěvků do této debaty jsou shrnuty v knížce, kterou uspořádal Petr Glombíček (2006).

pravidla (například tatáž věta může v různých jazycích znamenat různé věci) - vyjádřené pravidlo závisí na tom, jak toto vyjádření interpretujeme.

Přirovnáváme-li jazykové hry k něčemu takovému, jako jsou šachy, je dále třeba si uvědomit, že zatímco v případě šachů je pravidly regulováno téměř cokoli, co se v průběhu hry může stát, pravidla, se kterými se setkáváme v případě jazykových her, jsou mnohem vágnější a otevřenější. Co se může stát v šachu je totiž limitováno prostorem šedesáti čtyř polí na šachovnici a přípustnými postaveními figurek na nich; zatímco prostor našeho světa, ve kterém a v souvislosti s kterým používáme náš jazyk, pro nás není úplně předvídatelný a do podrobností promyslitelný. Příslušná pravidla tedy obvykle regulují používání našich slov v běžných situacích, použití v situacích exotičtějších však mohou docela dobře ponechávat otevřené⁵.

Pro naše jazykové hry také platí, že významnost role, jakou hrají pravidla v rámci jednotlivých z našich jazykových her, se výrazně různí; u některých her je to role zásadní, u některých jenom okrajová. (To nakonec naprosto odpovídá roli pravidel v rámci her obecně. Na jedné straně máme šachy, které jsou pravidly regulovány zcela a nevyhnutelně; na druhé straně máme hru dětí na písku, kde lze o nějakých pravidlech mluvit jenom s jistou nadsázkou.) Z toho by ale bylo podle mne předčasné činit závěr, že pravidla tedy nejsou z hlediska jazykových her *obecně* důležitá. Jsem přesvědčen (a tady jdu jasně za to, co říká sám Wittgenstein) o tom, že z jednoho podstatného hlediska jsou zásadní ty jazykové hry, u nichž hrají pravidla roli zásadní - a to z hlediska konstituce významu. Domnívám se, že právě z tohoto důvodu jsou zásadní jazykové hry, které se řídí pravidly v silném slova smyslu.

Co to tedy ale přesně znamená, že se nějaká lidská činnost řídí pravidly, která nejsou vyjádřená, která jsou implicitní? Neznamená to jenom to, že by způsob, jakým tato činnost obvykle probíhá, vykazoval nějaké pravidelnosti. Sám fakt, že lidé v rámci nějakého společenství obvykle chodívali po levé straně cesty znamená, že tu je něco jako *zvyk*, ale ještě nikoli to, že tu je *pravidlo*. Pravidlo se na scénu dostává tehdy, když přibude *kritika*, neboli, jak to nazývá Brandom (1994), *normativní postoje* příslušníků společenství k tomu, co dělají ostatní jeho příslušníci. Tyto postoje mají podobu *odměn* pro ty, kdo se chovají určitým způsobem, a *trestů* pro ty, kdo se tímto způsobem nechovají - avšak termíny "odměna" i "trest" je zde třeba chápat ve velice širokém smyslu těchto slov. Trestem může být cokoli od bití holí až po jenom nepatrný pokles nějakého druhu společenského statutu. Pravidlo, které říká, že se *má* chodit po levé straně cesty, je tedy dáno tím, že se ti, kdo tak nečiní, stávají předmětem nějakého druhu sankcí. Je tedy docela dobře možné, aby existovalo pravidlo, kterým se téměř nikdo neřídí - jsou-li příslušné sankce takového druhu, že člověku příliš nevadí.

Máme-li nyní tohle všechno na paměti, vidíme, do jaké míry je přirovnání jazykových her k šachu či fotbalu osvětlující, a do jaké již může být zavádějící. A to, o čem chci hovořit nyní, je, myslím, pomocí tohoto přirovnání osvětlitelné docela názorně. Už jsme varovali před možným nedorozuměním, odvíjejícím se od faktu, že úvahy o pravidlech ve Wittgensteinových *Zkoumáních* se do velké míry točí kolem příkladu s pokračováním číselné

⁵ Tento fakt v rámci post-wittgensteinovské filosofie asi jako první zdůraznil Waisman (1968).

řady. (Slyšíte počátek nějaké řady čísel, třeba 1, 2, 4, 7, 11, ... a snažíte se dopátrat pravidla, podle kterého je tvořena, abyste v ní dokázali správně pokračovat.) To vzbuzuje mylný dojem, že pravidla, o která u jazykových her jde, nás vedou nějak jednoznačně a nenechávají prostor pro naši spontánnost či libovůli. (Jakmile například přijdu na to, že n -tý člen výše uvedené řady je vždy součtem toho, předchozího, členu s indexem $n-1$ a čísla $n-1$, nemám už vůbec na vybranou, jak pokračovat: správně to je 16, 22, 29, ...) To se zdá být naprosto nemístné, protože, jak dobře víme, jazyk nám dává pro spontánnost a libovůli prostoru spoustu. A myslím, že problém je v tom, že pravidla podstatná s hlediska jazykových her *nejsou* tohoto druhu.

Tady je to podobně jako v šachu. Pravidla šachu nám taky neříkají, co konkrétně v kterém momentu partie udělat, nechávají nám spoustu prostoru pro tvořivost. A to i přes to, že to jejich formulace může zakrývat. Formulovány totiž mohou být tak, že říkají, že s tou a tou figurkou se tahá tak a tak (například se střelcem po diagonále tak daleko dokud nenarazí na jinou figurku nebo na konec šachovnice); to nám ale ve skutečnosti neříká, co máme dělat, ale z jakého spektra možností si můžeme vybírat. Tahů, které můžeme se střelcem udělat, totiž bude obvykle mnoho, a ještě mnohem více bude tahů, které můžeme udělat s kteroukoli z našich figurek.

A v tomto bodě můžeme v paralele mezi šachem a jazykem pokračovat. Myslím, že nebude velké přehánění říci, že šachová partie může být napínavým dobrodružstvím. Navíc je druhem dobrodružství, které nemůžeme zažít mimo prostor šachovnice: jenom ona nás může uvést do světa bojů pěšců, střelců či koňů bránících se, obětujících se a útočících až po bod zmatování protivníkovy krále. Jak je tento svět vytvořen? Vzhledem k tomu, že k šachu vlastně nutně nepotřebujeme šachovnici ani žádné figurky (víme dobře, že šachy lze hrát i naslepo, zcela bez jakéhokoli hmatatelného náčiní), nemůže být tvořen ničím jiným než pravidly šachu. A podobně, domnívám se, tvoří nové světy i pravidla našich jazykových her: světy, které nám dovolují smysluplně komunikovat ale i vidět svět a jeden druhého naším povýtce lidským, o pojmy se opírajícím způsobem.

Ve *Filosofické gramatice* (1969) Wittgenstein říká:

Proč nenazývám pravidla vaření svévolnými; a proč jsem v pokušení nazývat svévolnými pravidla gramatiky? Protože pojem 'vaření' vidím jako definovaný účelem vaření, zatímco pojem 'jazyka' nikoli skrze účel jazyka. Kdo se při vaření řídí jinými než těmi správnými pravidly, vaří špatně; zatímco kdo se řídí jinými pravidly než pravidly šachu, hraje jinou hru; a kdo se řídí jinými gramatickými pravidly, než jsou třeba ty běžné, tím neříká něco nepravdivého, ale mluví o něčem jiném. ... Pravidla gramatiky jsou libovolná ve stejném smyslu jako volba měrné jednotky. To ale může znamenat jenom to, že je nezávislé na délce měřených objektů; a že volba jedné jednotky není 'správná', zatímco volba jiné 'chybná', jako je udání délky správné nebo chybné. (s. 185)

Mám pocit, že schopnost pravidel otevírat takové nové světy, do jakých nás uvádějí pravidla šachu nebo pravidla našich jazykových her, úzce souvisí právě s jejich "libovolností".

Pravidla vaření vymezují, jak vařit tak, aby byl výsledek chutný nebo alespoň jedlý, avšak to je dáno nezávisle na nich faktickým stavem světa a lidského zažívacího ústrojí. Pravidla vaření nám jenom pomáhají se těchto na nich nezávisle daných omezení držet. Naproti tomu pravidla šachu nebo jazykové hry vztyčují nová omezení tam, kde předtím žádná nebyla a tím pro nás staví stěny jakéhosi úplně nového virtuálního prostoru, prostoru, který by bez nich neexistoval a ve kterém můžeme podnikat něco, co bychom jinak nemohli.

Zdá se mi tedy, že pravidla jsou z tohoto hlediska něco jako stěny obydlí: omezují nás, neboť nám brání nám v tom, abychom se pohybovali v určitých směrech, ale to neznamená, že by nám neponechávaly žádnou svobodu pohybu. A navíc nám výměnou za to omezení dávají něco podstatného: prostor, kde mohu bydlet a provádět spoustu věcí, které by mě jinak ani nenapadly. V případě pravidel našeho jazyka jde o prostor, kterému můžeme říkat *prostor smysluplnosti* - prostor, do kterého musíme vstoupit, abychom se stali v pravém slova smyslu racionálními, komunikujícími, pojmově myslícími, a tedy v pravdě lidskými, bytostmi.

Literatura

- Baker, G. P. & Hacker, P. M. S. (1984): *Scepticism, Rules and Language*, Blackwell, Oxford.
- Brandom, R. (1994): *Making It Explicit*, Harvard UP, Cambridge (Mass.).
- Diamond, C. (1994): *The Realistic Spirit*, MIT Press, Cambridge (Mass.).
- Glombíček, P., ed. (2006): *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein*, Filosofia, Praha.
- Goodman, N. (1955): *Fact, Fiction, and Forecast*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Kripke, S. (1982): *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Lyotard, J.F. (1979): *La Condition postmoderne*, Minuit, Paris; český překlad 'Postmoderní situace', v knize *O postmodernismu*, Filosofia, Praha 1993.
- Peregrin, J. (2002): 'Proč Wittgenstein opustil traktátovskou teorii jazyka a proč bychom jej měli následovat', *ORGANON F* 10, 2002, 14-22.
- Peregrin, J. (2005): *Kapitoly z analytické filosofie*, Filosofia, Praha.
- Waisman, F. (1968): 'Verifiability', A. G. N. Flew (ed.): *Logia and Language*, Blackwell, Oxford, 1968, 117-144.
- Wittgenstein, L. (1953): *Philosophische Untersuchungen*, Blackwell, Oxford; český překlad FLÚ AV ČR, Praha, 1993.
- Wittgenstein, L. (1956): *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, Blackwell, Oxford.
- Wittgenstein, L. (1969): *Philosophische Grammatik*, Suhrkamp, Frankfurt.